

# РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

---

---

**ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ: ЗБ. СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ /  
ВІДП. РЕД. О. КОВАЛЕНКО. – ЧЕРНІГІВ: ВИДАВЕЦЬ  
ЛОЗОВИЙ В.М., 2011. – ВИП. 1. – 128 с.**

У посткомуністичній Україні зусиллями представників соціогуманітарних наук поступово створюється «пантеон національних героїв» як необхідний атрибут функціонування історичної пам'яті громадянського суспільства. Постать Іллі Людвиговича Шрага – одна з тих легітимованих наполегливими зусиллями дослідників особистостей із середовища ліберально-демократичної еліти, яка вже посіла в ньому гідне місце. На цей час написано чимало праць про його життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність<sup>1</sup>, його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, тричі провадилися у Чернігові Шрагівські читання. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради була відкрита меморіальна дошка на вшановування пам'яті видатного уродженця Чернігівщини. «Місця пам'яті», так необхідні для відтворення зв'язку поколінь, для безперервності плину деформованої національної історії, таким чином, уже існують: як на макро-, так і на рівні локальному. Подальшим кроком та в деякому сенсі обов'язком фахівців стало детальніше відтворення образу цієї надзвичайно шанованої сучасниками особистості. Так, видатний літературознавець С.О. Єфремов характеризував І.Л. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства». Його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з негасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати навколо себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботу людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б біля спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким пов'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рамці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростає з кожним роком». Як підкреслював С.О. Єфремов, на прохання якого в 1916 р. І.Л. Шраг написав свою автобіографію, це був живий зв'язок сучасності з минулим, «власне – саме минуле в романтичному ореолі», яке, втім, ні на крок не відставало від життя і уміло перейматися навіть його скороминучими інтересами<sup>2</sup>. Щоправда, свій погляд щодо політичної поведінки І.Л. Шрага мала й царська поліція. У справі «О противоправительственном кружке в Чернигове» за 1900 р., І.Л. Шраг характеризувався як «украинофил и либеральный общественный деятель, пять раз вносивший в Черниговское губернское земство доклад о введении в народных школах обучения на малорусском языке, стремившийся поставить земство выше администрации и причинявший последней всяческие затруднения»<sup>3</sup>...

Коротко щодо ідеї та концепції Шрагівських читань. Започатковані вони були у 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження І.Л. Шрага. Першим дослідником у Чернігові, який звернув увагу на цю непересічну особистість, виявився світлої пам'яті Григорій Михайлович Курас (1957 – 2008) – учень відомого історика, доцента кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук Тамари Павлівни Демченко. На початку 1990-х рр. він, тоді ще учитель Щорсівської школи, працював під керівництвом Віталія Григоровича

Сарбея (завідувач відділу в Інституті історії України) над дисертацією «Чернігівська губернська архівна комісія», до якої зробив у вигляді додатків біографічні нариси про членів комісії. Серед них був і Ілля Шраг. Як розповідає Т.П. Демченко, «чому саме життя і творчість останнього справили на тонку і сприйнятливую натуру Кураса особливе враження. Він і мене заразив інтересом до всіма забутих чернігівських земців, громадських і просвітянських діячів, і я перекваліфікувалася, як жартують мої колеги, у шрагознавці. Крім того, наша кафедра вже багато років співпрацює із Седнівською школою (вона розташована у садибі Лизогубів, де зростав і Шраг). Це пояснює публікації вчительок цієї школи... На час проведення читань з'явилося чимало публікацій і місцевих, і київських авторів, були оприлюднені спогади видатних діячів українського національно-визвольного руху, які засвідчили, що І. Шраг, так би мовити, постать всеукраїнського рівня. На всіх читаннях була Інна Михайлівна Старовойтенко, двічі приїздила Надія Іванівна Миронець, на останній конференції був Владислав Федорович Верстюк». Так, з легкої руки Т.П. Демченко та завідувача кафедри етнології та туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук, доцента Ю.А. Русанова стає традицією проводити Шрагівські читання.

Організаторами читань виступили Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті. Робота читань зазвичай здійснюється в пленарному режимі за такими напрямками: біографія І.Л. Шрага; чернігівське оточення І.Л. Шрага; громадсько-політичне та культурно-мистецьке життя Чернігівщини в останній третині XIX – на початку XX сторіччя; революційні події на Чернігівщині 1905–1907 рр. і 1917–1919 рр. у контексті громадсько-політичної діяльності І.Л. Шрага. Під час других Шрагівських читань, в яких взяли участь краєзнавці, провідні чернігівські науковці, київські дослідники, відбулася презентація книги Т.П. Демченко «Батько Шраг».

До рецензованого збірника увійшли матеріали трьох Шрагівських читань (2007, 2008, 2010 рр.). Це – п'ятнадцять різних за тематикою та обсягом розвідок, об'єднаних статтю одного провідного героя. Оpubліковані матеріали можна згрупувати за такими напрямками.

**Напрямок перший: особисте життя І.Л. Шрага та його родинне коло.** В статті Н.М. Шарпатої «Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага» [С.4–8]<sup>\*</sup> наводяться біографічні дані І.Л. Шрага, розповідається про його «малу батьківщину» – чудове мальовниче містечко Седнів Городнянського повіту Чернігівської губ. та родину Лизогубів, у середовищі якої пройшло дитинство І.Л. Шрага (його батько був домашнім лікарем цього козацько-шляхетського родовитого сімейства).

У розвідці Т.П. Демченко «Деякі нові дані про родину Іллі Шрага» [С.8–17] освітлюється дещо незвичний для традиційного біографічного життєписання сюжет, – наявність у І.Л. Шрага позашлюбного, але усиновленого сина Іллі (Льоні). Автор фактично проводить генеалогічно-династичне дослідження та на підставі комплексу різноманітних джерел ретельно виявляє усі наявні факти стосовно родини молодшого Іллі Шрага – інформацію про його дружину Марію Петрівну та нащадків. Автор підкреслює, що довгий час спроби дослідників відтворити родинне життя Шрага ускладнювались через брак і розрізненість матеріалів. «Очевидно, що на цю тему, якщо й не накладалось табу, то вона не надто часто зринала у родинному листуванні, тому збереглося надто мало документів... У цьому сюжеті багато прогалин, виразно проступають давні образи й непорозуміння. Але факти доводять, що І. Шраг не покинув напризволяще свого сина, підтримував, наскільки зміг, невістку й онука... він був гарним сім'янином», – відзначає Т.П. Демченко [С.17].

Родинна історія І.Л. Шрага розглядається також у нотатках О.В. Оніщенко «Штрихи до портрета доньки І. Шрага – Олени Чудновської» [С.18–20], де відтворюється на підставі архівних та мемуарних джерел доля Олени та Василя Чуднов-

<sup>\*</sup> Тут і далі посилання на рецензоване видання.

ських, сліди яких обірвалися після терору 1937 р. Зазначимо, що така пильна увага дослідників до особистого життя Іллі Людвиговича підтверджує справедливості тези Т.П. Демченко про те, що протягом років «родина Шрагів здобула статус свого роду місцевої пам'ятки...» [С.17].

**Другий напрямок** зацікавлень авторів рецензованого видання – це **громадсько-політична діяльність І.Л. Шрага**. Їй присвячено розвідку **І.М. Старовойтенко «Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст.»** [С.25–34], де на підставі насамперед епістолярних (листування М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка, П.Я. Стебницького) та – частково – мемуарних джерел фіксуються головні напрями діяльності І.Л. Шрага в 1898–1908 рр. у контексті реалізації «українського проєкту»: заходи в земстві щодо впровадження української мови навчання в народних школах та видання українською мовою книжок педагогічного та науково-популярного змісту; участь у депутаціях до уряду С.Ю. Вітте в 1905 р. з метою скасування дискримінаційного щодо публічного вживання української мови Емського указу 1876 р.; участь в об'єднанчій комісії під час утворення Української демократично-радикальної партії (УДРП) (грудень 1905 р.); передвиборча та депутатська діяльність в першій державній думі Російської імперії; співробітництво в журналі «Украинский вестник» (СПб., 1906); членство у «Союзі автономістів-федералістів» (СПб., 1905); участь у заснуванні в Києві благодійного «Українського товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Підсумовуючи враження однодумців І.Л. Шрага по діяльності в УДРП та Товаристві українських поступовців (ТУП), висловлені в приватному листуванні, І.М. Старовойтенко слушно відзначає, що «як громадському діячеві та політикуві І. Шрагу були притаманні поміркованість та толерантність, зваженість та безкорисливість, а тому у середовищі своїх однодумців він вважався надійним і поважним соратником, який самовіданно працював над відродженням української нації» [С.35].

**Третій напрямок** збірника – **відтворення суспільно-політичних портретів однодумців І.Л. Шрага**, реконструкція, так би мовити, його «ближнього кола»: соратників по праці в земстві, в Чернігівській громаді, в УДРП, ТУП... У статті письменниці **О.В. Леонтович «Однодумці»** [С.21–24] окреслено постать Володимира Миколайовича Леонтовича, мешканця Лубенщини, юриста, українського письменника, діяча ліберально-демократичного напрямку, та наведено докази особистого знайомства зі Шрагом. Автор у порівняльному аспекті характеризує діяльність І.Л. Шрага (в Чернігівському губернському земстві) та В.М. Леонтовича (в Полтавському губернському земстві) щодо лобювання питання про впровадження української мови в народних школах, правомірно називаючи їх «побратимами, соратниками, однодумцями», «людьми одного ідейного напрямку, що ... жили інтересами України. Адже обидва були палкими її патріотами, хоч один був сином німця з Саксонії, а інший – онуком француза» [С.22, 24].

У статті **О.І. Ісаєнко** [С.35–42] здійснено спробу порівняльної характеристики постатей І.Л. Шрага та В.М. Хижнякова за такими критеріями: час народження, соціальне походження, освіта, фактори первинної соціалізації, участь у студентському русі, етапи громадської діяльності, співробітництво у Чернігівському губернському земстві (1877–1900), у лавах конституційно-демократичної партії (1905–1907 рр.), ставлення до національного питання. Автор широко використовує неопублікований епістолярій із особистого архіву В.М. Хижнякова (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського).

У розвідці **О.Я. Рахна «О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності»** [С.63–72] освітлюються маловідомі факти конструктивної взаємодії відомого земського статистика, етнографа, фольклориста, діяча УДРП та ТУП Олександра Олександровича Русова й видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. Автор, ґрунтовний знавець життя та діяльності О.О. Русова, подає стисло, але виразну характеристику його наукових та громадських зацікавлень під час перебування в Чернігові (1876–1879; середина 1894–1899); висловлює припущення, що знайомство О.О. Русова з М.М. Коцюбинським відбулось

або взимку 1894–1895 рр., або влітку - восени 1897 р.; наводить докази спільної діяльності у Чернігівській громаді, земських освітніх установах, у міській громадській бібліотеці, в заходах щодо організації книжкового складу в Чернігові.

У нарисі **Т.П. Демченко та М.І. Москаленко «Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський» [С.72-83]** змальовується побут та атмосфера дореволюційного Чернігова, з'ясовуються причини, згідно з якими І.Л. Шраг вимушений був опісля 1871 р. стати «невиїзним» та, полишивши мрії про кар'єру в столицях або принаймні в Києві, оселитися в тихому провінційному місті. Людина енергійна та оптимістично налаштована, «мусив вживатися у чернігівське середовище, шукати саме тут роботи, однодумців, пускати корені...» [С.75]. В деякому сенсі й для М.М. Коцюбинського побутування в Чернігові було вимушеним, заради «хліба насущного»: одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, він у 1898 р. переїжджає сюди з родиною з Житомира. В подальшому популярний адвокат та відомий письменник зустрілись та співпрацювали в українській нелегальній громаді, в національно-культурному товаристві «Просвіта», в приватному житті – дружили сім'ями, і це переконливо простежується на матеріалах взаємного листування, мемуарів, публіцистики... Як підкреслюють автори, на довгі роки з Коцюбинськими І.Л. Шрага поєднали близькі, дружні стосунки. Навіть діти Шрага – Микола й Олена, його падчерка Раїса листувалися з донькою письменника, яка довгі роки працювала директором музею його імені – Гриною Михайлівною Коцюбинською.

У розвідці **Т.В. Андрійчук «Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст.» [С.83–93]** розглянуто трагічну долю Дмитра Климентійовича Лебеда та його синів – Ананія та Миколи, представників поступової інтелігенції Чернігова і, як вважає автор, людей, із якими Шраг підтримував тісні стосунки. Д.К. Лебедь у 1924-25 рр. підтримував знайомство з академіком С.О. Єфремовим, у 1929-1930 рр. був засуджений по сфальсифікованій справі «Спілки визволення України».

**Четвертий напрямок.** Значна увага в збірнику приділяється діяльності установ земського та міського самоврядування – так би мовити, тієї «сцени», де розгорталась громадська активність головного героя та його оточення. Так, у статті **А.В. Ващенко та О.О. Обушного «Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ»** детально проаналізовано імперське пореформене законодавство, котре регламентувало порядок обрання, межі повноважень та відповідальності земських гласних і посадових осіб земських установ, розглянуто механізм земських зібрань та земських управ [С.43-50].

Детальна розвідка **Л.М. Шари «Діяльність Чернігівської думи за часів головування В.М. Хижнякова» [С.51–62]**, що наближається за своєю спрямованістю до вельми популярної нині проблематики «історії повсякденності» та охоплює період 1874–1887 рр., насичена колоритним матеріалом з історії реалізації проектів, спрямованих на облаштування господарсько-побутової та соціальної сфери Чернігова, що здійснювалися за ініціативою новообраного енергійного міського голови Василя Михайловича Хижнякова. Читачу, особливо мешканцям міста, цікаво, мабуть, буде дізнатися, з якими труднощами та перепонами, значною мірою завдяки ентузіазму ліберально налаштованого міського голови, проходило у Чернігові проектування та будівництво водогону, доріг, шкіл та медичних закладів...

У статті **І.І. Еткіної «Правові погляди селян Чернігівщини за доби революції 1917–1921 рр.» [С.100–118]** на значному фактичному матеріалі проаналізовані особливості правосвідомості та специфіка поглядів цієї найчисленнішої верстви населення Російської держави на аграрне питання, захист прав людини та реалізацію виборчого права. Автор, поєднавши у методиці свого дослідження регіоналістський та соціопсихологічний підходи, доходить важливих висновків, що, можливо, внесуть корективи в усталені в українській історіографії погляди. Так, І.І. Еткіна відзначає, що в правосвідомості селян Чернігівщини «переважала ідея скасування приватної власності на землю... Право на землю, за переконаннями селянства, було нерозривно пов'язане з правом на працю... Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в

селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя і не повинна використовуватися окремими особами для наживи». Автор підкреслює таку деталь: селянство Чернігівщини (наприклад, рішення сільського сходу с. Гусинка Городнянського повіту) вимагало не експропріації землі у поміщиків, а справедливого її розподілу згідно з трудовим принципом: щоб і поміщикам залишили стільки, скільки вони зможуть обробити своєю працею! [С.109-110]. Наведено факти сприяння І.Л. Шрага підвищенню життєвого рівня селянства [С.108], його участі у Чернігівському губернському виконавчому комітеті в перші місяці Лютневої революції [С.106], його спроб долучити селянство до мирних, ненасильницьких методів вирішення наболілої земельної проблеми, і багатьох інших. Вплив та авторитет «батька Шрага», як слушно акцентує автор, значно підвищували довіру селянства Чернігівщини до влади тимчасового уряду [С.107]. Але, додамо, цей неоціненний резерв довіри уряд в очах селянства не виправдав.

Дещо особіно, на перший погляд, стоять дві публікації збірника. Умовно їх можна об'єднати назвою «**дальнє коло сучасників І.Л. Шрага**». Це – джерелознавча розвідка **О.Ф. Тарасенка**, присвячена **спогадам парафіяльного священика Матвія Полонського (1860–1946) [С.94–100]**, який своєю тривалою пастирською та господарською діяльністю у м. Новій Басані Козелецького повіту заслужив славу та повагу місцевого населення. О.Ф. Тарасенко слушно відзначає, що для відтворення атмосфери історичного часу перших десятиріч ХХ ст. «особливий інтерес становлять спогади діячів, так би мовити, другого та третього рівнів соціальної ієрархії...» [С.95]. Практично – це ракурс мікроісторії. Таку унікальну можливість подивитися на події тієї доби очима звичайної людини, «людини з народу, яка все своє життя провела серед простих людей і працювала задля блага народу» [С.99], й дають спогади Матвія Тимофійовича Полонського, упорядковані та видані автором цієї статті спільно з Є. Марховською в 2010 р. Автор переконливо доводить, що прокоментовані мемуари є вельми цінним історичним джерелом регіонального характеру.

І, нарешті, нотатки **О.С. Гейди «Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова» [С.101–104]**, де охарактеризовано життєвий шлях, творчі плани та наукові здобутки члена Чернігівської губернської ученої архівної комісії, історика Дмитра Панасовича Бочкова (1887–1982). О.С. Гейда використала матеріали особового фонду Д.П. Бочкова (ф. Р-8860), що зберігається в Державному архіві Чернігівської області, та виявила серед рукописів чернетки вельми цінних бібліографічних покажчиків. Особливий інтерес, на думку О.С. Гейди, становив проект Д.П. Бочкова щодо підготовки покажчика до тижневика «Чернігівський листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.). «Втім, завершити розпочату справу Д. Бочкову не поталанило, відтак упорядкування покажчика до «Чернігівського листка» залишається актуальним і сьогодні», – з жалем констатує автор статті [С.104].

У **додатках до збірника** вміщено матеріали з архівних фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського: жартівливе привітання із Глухова до дня народження І.Л. Шрага (1900 р.), авторами якого були І.М. Рубан та поет М.М. Чернявський; написи на вінках на похоронах М.М. Коцюбинського (від редакції журналу «Украинская жизнь», театральної трупі Садовського, Подільської «Просвіти» та інших українських угруповань) [С.120-121].

Таким чином, уважно ознайомившись з рецензованим збірником, можна зробити висновок: український читач одержав нове цінне наукове видання, насичене документальними фактами та гіпотезами, видання, яке наочно концентрує підсумки Шрагівських читань. Це, як видається, не тільки важливе надбання в царині регіональної історії та біографістики. Деякі освітлені в збірнику сюжети стикаються з такими перспективними напрямками сучасного історіописання, як «історія повсякдення», «мікроісторія» (маленька людина у великій історії), «історія ментальностей», просопोगрафія...

Одночасно слід відзначити, що такого роду наукові та громадські форуми, присвячені окремим видатним персоналіям із ліберально-демократичного середовища (Шрагівські читання в Чернігові, «Всеукраїнські Єфремівські читання» у Черкасах,

ювілейні конференції на честь С.О. Єфремова у Києві, всеукраїнська наукова конференція до 145-ої річниці з дня народження Б.Д. Грінченка в Луганську), мають (та й повинні мати!) не тільки пізнавальне, але й велике соціально-виховне значення. Як писав у 1918 р. М.С. Грушевський, «вивчення діл предків» – одна з важливих функцій історії. «Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслугу й добродійства для потомків, підставою їх культу, й переходить zarazом з заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими же славними ділами. Традиція являється zarazом моральним стимулом, засобом соціального виховання...»<sup>4</sup>. Також великий історик прогнозував, що майбутнє України лежить у «розбудженні всіх громадських сил, притягненні їх на громадську службу...», висловлюючи надію на розвинування в Новій Україні «благородного місцевого патріотизму», вітаючи «гаряче прив'язання до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, ... здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадянськими вибранцями...»<sup>5</sup>. Отже, ці позитивні мотиви, на пробудження яких сподівався М.С. Грушевський, а саме: пієтет до «культу предків», регіональний патріотизм, здатність до самоорганізації, уміння гуртувати інтелектуалів та громадських діячів навколо спільної ціннісної справи – безумовно, присутні в організаторів «Шрагівських читань». І це логічним чином відбилося на гармонійно впорядкованому, інформативно насиченому, ошатно оформленому збірнику, що, безумовно, виявиться корисним і фахівцям, і просвітянам, і студентам.

1. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – «славний укр. діяч» // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С.91–103; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упор. В. М. Шевченко, Т.П.Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с.; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С.115–117; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація. – 2003. – № 1. – С.8-33; Демченко Т. Батько Шраг: моногр. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 264 с.; Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага С.Грушевському). – К.: [б. в.], 2009. – 64 с.; Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Шраг Илья Людвигович // Политические партии России. Конец XIX – первая четверть XX в.: Энциклопедия / Под ред. В.В. Шелохаева. – РОССПЭН, 1996. – С.704-705.

2. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – №1-2. – С.123-124.

3. Державний архів Російської Федерації. – Департамент поліції, особливий відділ, Ф. 102. – Оп.228. – Спр.999. – Л.7.

4. Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значення // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.180.

5. Грушевський М.С. Новий поділ України // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.216.

**Світлана ІВАНИЦЬКА**

**«СМЕЯЛОСЬ ВРЕМЯ НАД ЛЮДЬМИ, УПОРНО ЛЮДИ ХРАМ ВЗВОДИЛИ». СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКО-РУССКОГО РОДА XVI – XX ВВ. СОСТАВИТЕЛЬ В.К. ШАХБАЗОВА. – М. : “ДРЕВЛЕХРАНИЛИЩЕ”, 2008. – 364 с.**

У 2008 р. у Москві побачила світ книга В.К. Шахбазової під назвою «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм возводили». Дослідження являє собою цікаву спробу відтворити історію україно-російського роду дрібного шляхетства Чернігово-Сіверщини – Хорошкевичів.

Книга побудована на значній джерельній базі – гетьманських універсалах, рапортах, судових справах, газетних публікаціях та інших матеріалах, зібраних дослідницею у архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва та Чернігова. Значною мірою використані матеріали власного сімейного архіву – передусім, це фотографії та листування XX ст. Саме із вивчення сімейного архіву і почалося захоплення родинною історією не історика за освітою, але історика за покликанням, професійного лінгвіста та перекладача Валерії Кудратівни Шахбазової.

На зламі XVIII-XIX ст. родина Хорошкевичів доводила свої права на російське дворянство перед Чернігівською комісією по розгляду справ претендентів. Серед документів, представлених колезьким радником Іваном Васильовичем Хорошкевичем, був привілей польського короля Сигізмунда III, наданий його предку Григорію Богдановичу Мільковичу (Мількевичу) у 1619 р., привілей 1663 р. польського короля Яна Казимира предку матері Івана Хорошкевича Євстафію Полонецькому й універсали 1679, 1691 та 1709 рр. гетьманів І.Мазепи та І.Скоропадського, надані Василю Євстафійовичу Полонецькому.<sup>1</sup> Однак усі ці документи були пожалувані його предкам по жіночій лінії, тому І.В. Хорошкевич та його нащадки були внесені до I частини (жалуване дворянство та дворянство до 100 років) Дворянської родовідної книги, а не до VI, як давній рід. У праці Г.Милорадовича “Родословная книга Черниговского дворянства” знаходимо Хорошкевичів у III частині книги (дворянство бюрократичне), а засновником роду зазначений Федір Іванович Хорошкевич (1793–1838 рр.).<sup>2</sup>

Подібна ситуація була достатньо типовою для нащадків давнього українського шляхетства, чимало з них втратили автентичні документи, поріднилися із козацькими та селянськими родинами чи навіть втратили пам'ять про своє коріння. До того ж встановлювати свої дворянські права інколи доводилося десятки років.<sup>3</sup>

Історичну пам'ять своєї родини спробувала відновити Валерія Шахбазова. У першій частині дослідження міститься родовід Хорошкевичів та родоводи й історичні довідки про споріднені роди з Чернігівщини – Мільковичів, Полоницьких, Забіл. Хоча ці родини і мають спорідненість з родиною Хорошкевичів по жіночій лінії, тим не менш вони не були обійдені увагою дослідниці.

Рід Мількевичів авторка слушно виводить від бояр Любецького староства Мількевичів (Мілковичів). Хоча у роботі згадано чимало Мілків та Мілкевичів – мешканців Троцької, Гродненської та Упільської волостей у XV-XVI ст.<sup>4</sup>, наявний матеріал свідчить скоріше про історію поширення відповідного імені та прізвища (чи прізвиська) у Великому князівстві Литовському й представляє собою скоріше ономастичну цікавість.

Зазначимо, що вже згаданий Григорій Мількевич (1619 р.) був сином Богдана Мілковича – любецького боярина “государского”, у 1572 р. він виступив свідком угоди між любецьким міщанином Григорієм Уласовичем і любецьким священиком Іваном Рев'ячичем.<sup>5</sup> У цей період у Любецькому старостві мешкало чимало інших представників цього роду, зокрема, серед свідків угоди 1598 р. продажу-купівлі майна любецьким зем'янином Станіславом Городецьким був зем'янин Петро Малкович.<sup>6</sup> У 1610 р. Ганна Мілкович – “молжонка его менного пана Лукаша Болотовича”, разом із чоловіком продала любецькому священику Григорію Борисовичу “пашню” під Любечем.<sup>7</sup> У матеріалах королівської люстрації Любецького староства 1615-1616 рр.

посесорами кувечицької землі, островів Будлянського, Смоліголови, Сірховщини та "борка" (урочища) над р.Пакулькою зазначені шляхтичі Мілковичі. Ревізорам був пред'явлений привілей Сигізмунда II Августа. Тоді ж посесорами моравинської (моравельської?) землі були згадані якісь Меловичови (вочевидь, таки Мілковичови). Останні виставляли на службу 1 вершника. Мілковичі володіли також половиною кувечицької землі разом з іншими співвласниками. В матеріалах люстрації 1622 р. Мілковичі згадані як посесори кувечицької землі, Будлянського острова, Смоліголови, Сірхового та "борка" (урочище), над р.Пакулькою. З цих маєностей вони виставляли на службу трьох вершників.<sup>8</sup> У 1625 р. Ганна Семенівна Мілкевичева придбала у Андрія Богдановича Худолія третину його садиби з "огородом".<sup>9</sup> До 1634 р. Лаврін Мілкович продав частину кувечицького ґрунту Ждановичам. Десь до 1636 р. Ричко Мілкевич продав четверту частину кувечицького ґрунту Вертецьким.<sup>10</sup> Миколу Мілковича знаходимо серед скаргників на чернігівського воєводу та любецького старосту М.Калиновського у 1641 р., коли він разом з любецьким війтом Ярошом Пантелійовичем їздив до Варшавського трибуналу "шукати правди".<sup>11</sup> Відомий витяг з книг Чернігівської ратуші 1661 р., наданий Олександрю Ковтуновичу, полковому чернігівському обозному, який придбав у зем'янки "любецького тракту" Ганни Мілкович-Зененко с.Москалі "з подданими, лісами, борами, полями пашеними, сіножатями, бобровими гонами, які сам пан Мілкович, небіжчик, того с поконвечно заживав". Власність переходила Ковтуновичу, який втрачав це право при поверненні "сина его" (Мілковича) Олександра. "А до того, никто не должен был ему Александру Ковтуновичу, як полному и самовласному владельцу чинить помешательства".<sup>12</sup> У 1707 р. Кирило Мілкович займав уряд любецького городового отамана, тоді ж він продав Я.Лизогубу зосталий від "дедка моего небожчика Прощка" ґрунт у с.Велички. Під купчим записом підписались Кирило Мілкович "з маткою своєю" та його зять Іван.<sup>13</sup> Відомо, що любецьким міщанином у другій половині XVIII ст. був Трохим Мілкович.<sup>14</sup> Нашадки Мілковичів стали козаками. У 1792 р. у с.Кувечичі мешкала родина Мілковичів, що складалася з 9 чоловік. Вони, як й інші нащадки любецької шляхти, намагалися довести своє дворянство.<sup>15</sup>

Зазначимо, що, вочевидь, родина любецьких Мілковичів походить від Мілка Бивалкевича. У 1571 р. Сигізмунд II Август надав Мілку Бивалкевичу разом з іншими зем'янами Любецького староства привілей, згодом підтверджений привілеєм Стефана Баторія 1581 р.<sup>16</sup> Рід Бивалкевичів отримав Кувечицьку землю (с.Кувечичі), острів Більдяньський (Будлянський), Смоліголову та Сірхове.<sup>17</sup> В матеріалах люстрації Любецького староства 1636 р. володарями більдяньської орної землі на річках Смоліголова та Сірхова та с.Борок над р.Пакулькою були шляхетні Богдан (!), Гаврило та Петро Мілковичі<sup>18</sup> – сини Мілка Бивалкевича. Шляхтичі пред'явили ревізорам привілей Сигізмунда III, наданий у Кракові в 1595 р., за яким вони затвердили "права дедізни на поімяновані ґрунта", та привілей Сигізмунда II Августа, наданий 13 березня 1571 р., за яким Мілко Бивалкевич затвердив за собою права на вищезгадані володіння.<sup>19</sup>

Таким чином, не можемо погодитись із спробою дослідниці локалізувати село Серхово із містечком Серховом на території Троцького воєводства Великого князівства Литовського. Локалізація однозначно прив'язує Серхов (чи Серхово) до Любецького староства.

Село Сірхове (Шерхово) зникло ще у XIX ст.<sup>20</sup> Розташовувалось воно неподалік села Брехуни (сучасної Березівки). Село було родовою маєністю дрібних любецьких бояр Сірховських (Шерховецьких, Сірковських, Серховецьких). Назва маєності, вочевидь, походить від назви на сьогодні зниклої річки – Сірхова, неподалік якої була р. Смоліголова. На річці Смоліголова виникло с.Смолигівка (суч. Смолиголівка). Крім Шерховецьких, землями на Сірховщині володіло ще кілька родин любецьких бояр, зокрема, Татарини-Міхнови, Бивалкевичі, Тарасевичі та Карповичі. За матеріалами королівських люстрацій 1615-1616 та 1622 рр., посесори Будлянського та Сірховського островів бояри Мілковичі виставляли на службу трьох вершників.

Не менш цікавим є історичний екскурс про родину Полоницьких (Полонецьких). Першим безсумнівним представником цього роду дослідниця називає коза-



ка-шляхтича Євстафія Полоницького-Шимка, дружина якого – Маргарита, була сестрою чернігівського архієпископа (1693–1696 рр.) Феодосія Углицького (у 1889 р. Феодосій був долучений до лику православних святих). Син Євстафія Василь був значним товаришем Чернігівського полку (1679 р.), любецьким сотником (1698, 1701-1702, 1708, 1726-1727 рр.), знатним бунчуковим товаришем. У 1709 р. знатний військовий товариш любецької сотні Василь Полонецький отримав універсал гетьмана Івана Скоропадського на села Шумани та Кезі: “з ласки войскової здавна себе наданные, там же прикупленные кгрунта свое и синожата, власною его працою розробленною, и уневерсалом бывшаго гетмана, антецессора нашего, отверженною, именуемую Тулуповщина; два плаци купленные, называющиеся Бураковские, под городом Любечем на Подоле лежащие, на которых люде оседлость имеют; и двор в самом городе Любече стоячий...”. Донька Василя Полонецького Уляна стала дружиною Андрія Григоровича Мілкевича – значкового товариша Чернігівського полку, а згодом священика с. Домишлін та священика в Чернігові. Одна з доньок подружжя – Ганна, стала дружиною Василя Хорошкевича, священика с. Орловка (померла після 1785 р.).<sup>21</sup>

Найдокладніше дослідниця описує рід Хорошкевичів – чернігівську та петербурзьку гілки. Окремі сюжети розкривають долю Хорошкевичів, що опинилися в Білорусі та Москві. Як зазначає авторка, історія родини стала яскравим прикладом процесу русифікації нащадків дрібної української шляхти. Пошук нової соціальної верстви привів представників роду до військової служби в імперській армії (зокрема, представники роду брали участь у Бородінській битві), до чиновницьких посад в імперській адміністрації.

Родонаачальником петербурзької гілки став Яків Іванович Хорошкевич (близько 1740 – помер після 1810 р.). Випускник Кенігзберзького університету (навчався у 1762–1766 рр.), повернувшись на батьківщину до Глухова, подав прохання про видачу йому паспорта для поїздки до Москви та Санкт-Петербурга. В Росії займав посади надворного радника, секретаря генерал-лейтенанта П. Турчанінова, статс-секретаря у відомстві Кабінету Катерини II “у прийнятті подаваемых Е.И. Величеству прошений”, працював у комісії по розробці Нового уложення. Його син Семен став військовим, брав участь у війні 1812 р.<sup>22</sup>

Чернігівська гілка роду пішла від сина священика с.Орловка Ніжинського повіту Василя Хорошкевича Івана (1754 – після 1810 р.). У 1776 р. Іван Хорошкевич “поступил на службу”. Його підписом – підписом полкового писаря, був скріплений текст “Опису Київського намісництва по розподілу його на одинадцять повітів” (1781 р.). Перейшовши на цивільну службу, працював у чернігівському губернському магістраті, займав інші чиновницькі посади. Його нащадки віддали себе служінню імперії на військових та чиновницьких посадах.<sup>23</sup>

Цікавість викликає історична розвідка про рід Забіл. Дослідниця веде цей родовід не від Михайла Забіли (саме він зазначений родонаачальником у дослідженні В.Модзалевського<sup>24</sup>), а наводить відомості про його діда та батька. Дідом Михайла був Забела Хрчон – згаданий в актах 1480–1490 рр., дружиною його була Гафія. Батько Семен Хржчонович – “умоцований”, а пізніше гродський суддя у Вільно (1609 р.). Нащадки Петра Михайловича Забіли – королівського адміністратора Борзни (1648 р.), а згодом наказного борзнянського полковника (1649 р.) та борзнянського сотника (1654–1662 рр.) стали козаками. Онука Петра Забіли Ганна Григорівна (1800 – до 1833 р.) стала першою дружиною Федора Івановича Хорошкевича. Цікаво, що після смерті першої дружини Федір Хорошкевич одружився з її сестрою – Євдокією (1811 – після 1846 р.). Як посаг Хорошкевич отримав с.Кукшин Ніжинського повіту.<sup>25</sup>

Друга частина дослідження присвячена історії роду Хорошкевичів у XIX – XX ст. На зламі століть представники цієї родини стали творчою інтелігенцією. Дві постаті – архітектора М.П.Хорошкевича (1868–1927 рр.) та його сина художника Л.М. Хорошкевича (1902–1956 рр.), хоча й не належали до “вищого прошарку” представників художньої культури, але були рядовими висококваліфікованими професі-

оналами у своїй справі. У книзі наведений їх творчий спадок – архітектурні проекти, живописні та графічні роботи. Дослідниця наводить цитату російського публіциста Є.Богата: “Можливо, що найцікавіше життя – це життя незначимих людей”.

Беззаперечно цікавість викликає особистість Михайла Порфірійовича Хорошкевича. Як зазначає авторка: “Гражданская война, принесшая москвичам массу лишений, сопровождалась и временным возрождением национальных чувств. Представитель давно обрусевшего украинского рода вспомнил о своем происхождении и сделал попытку вернуться на землю предков, в связи с чем, вероятно, принял украинское подданство и несомненно перевел в него младшую дочь, зарегистрированную в качестве украинского гражданина Генеральным консульством Украинской державы в Москве (под №6978/7143)”. Хоча переїзд через мінливу політичну ситуацію 1918 р. так і не відбувся, цей факт, на думку дослідниці, був чи не типовим для вихідців з України у перші роки радянської влади і породжує певні паралелі, ба навіть сподівання частини російської інтелігенції, пов’язані з історією нашої недавньої сучасності: “...рождает некоторые аллюзии с ситуацией наших дней (после “бархатной” революции в Украине)”.<sup>26</sup>

У дослідженні опубліковано чимало документів з історії родини, особливу цікавість викликає приватне листування. Наприклад, листування Єлизавети Миколаївни Хорошкевич, що мешкала в Баку, з сестрою Надією, мешканкою Москви, добре характеризує стан справ у передвоєнному радянському Закавказзі.

1.VI.1937 р.

...Масса времени уходит на покупку продуктов, у нас (в Баку. – **І.К.**), ничего нет. Если что привезут, то сейчас же выстраивается огромная очередь.

16.IX.1939 р.

...Как у Вас с продуктами (у Москві. – **І.К.**)? У нас стало еще хуже...Сахара уже больше месяца нет... Пшеница и рис совсем не видим. За последние дни, говорят, разобрали все крупы, всю муку, мыло, одним словом почти все продукты, сливочного масла тоже нет.

10.XI.1940 р.

...Виноград дети кушали очень мало, арбузы тоже. Яблоки и груши вообще не ели в этом году. Одним словом я (Єлизавета. – **І.К.**) испытываю все прелести на юге. В нашем закрытом магазине нас в этом квартале очень аккуратно снабжают сахаром. Ты, я помню, спрашивала, дают ли продукты на членов семьи. Нет, дают только тому, на чье имя карточка...”<sup>27</sup>

Єлизавета Хорошкевич опинилась у Баку завдяки шлюбу з Кудратом Алі Шахбазовим (1900–1968 рр.) – вихідцем з іранського Азербайджану, що ще до революції переїхав на заробіток до Баку, з 1922 р. – член ВКП(б), навчався в Комуністичному університеті трудящих Сходу (де тоді працювали сестри), згодом став викладачем. З 1933 р. – викладач вищих партійних курсів для тюркомовних студентів в Азербайджані.<sup>28</sup> Саме його донька Валерія стала дослідницею родової історії.

У родинному архіві також збереглося листування Леоніда Михайловича Хорошкевича із селянами с.Мануйлівка Козельського району, що на Полтавщині. Листи дають нам уявлення про життя повоєнного українського села. У Мануйлівці художник Леонід Миколайович опинився у час боротьби з космополітизмом. Втративши роботу, він став співпрацювати із музеями, у т.ч. з Бахрушинським музеєм О.М. Горького. Художник отримав замовлення намалювати картину “Горький читає оповіді Чехова жителям Мануйлівки”. Так доля привела нащадка українських шляхтичів та козаків в Україну. З листа 1951 р. до родини (мовою оригіналу): “...Згадуйте Україну, что живе як дитина могутна, велика, та не дуже розумна. І блакитне небо, і та степ, вільний простір його, и нема краю краще и нема краю журніше! Народ увесь чесний, ніжній та вразливий. Дивуюсь на степ та на хмарки, на далеку гору, що по над Пслом, на село низу”.<sup>29</sup>

Зав’язались приятні взаємини із місцевими селянами. Після від’їзду художника почалося листування. В своїх листах полтавські колгоспники описували своє життя,

роботу, побут, не обходило і без прохань до столичного гостя, що став для них добрим знайомим. Дозволимо собі навести окремі уривки з цього листування:

22.XII.1949 р. Лист від секретаря парторганізації колгоспу В.Біленка (тут і далі збережені стиль та орфографія оригіналу).

“Получил я Ваше письмо как раз в день 70летия з дня рождения И.В. Сталина. Очень благодарю за письмо... 21 декабря встретили очень хорошо, накануне был представитель с обкома и сделал хорош(ий) доклад о «жизни» деятельности И.В. 21 декабря днем был ученический утреник...была сделана беседа о детских годах Сталина, декламация стихотворений, песни и пляски, а основное была поставлена пьеса «Сын полка», в которой участвовал и я, грал ефрейтора Виденко, очень хорошо получилось, и люди очень довольные остались. Вечером также была художественная часть... Я сделал доклад «Где Сталин – там победа», дальше было художественное чтение и пьеса «Сватанье». Вечер прошел в урочистом настроении...”.

6.VIII.1951 р. Лист від школярки Олександрі Семик.

“...Урожай у нас очень хороший. А особенно пшеница замечательная, рож тоже, урожай на все очень хороший. Но хлеба еще мы не получили, обещают по 200 гр. (на трудодень. – **І.К.**). Но наши люди и руки опустили, что хлеба море, а получим только по 200 гр.”

3.XII.1951 р. Лист від О.Т. Семик.

“...У нас нового особого січас немає... Рижинки Дмитра Федоровича нашого бухгалтера жінку посадили в тюрму (на 2 года) за те, що робила самогон. Це зробив Хоменко міліціонер той, що Ви його теж знаєте... Школа у нас вже вкрита, тепер как уккрыли, так лучше... Но колі будут там заніматися, не знаємо, а наверное на той год, це точно...”

Пишите Ви, як Ви жевете? Я Вам пишу по Українському, що б Ви читали по Українському. На цьому кончаю писати, привіт Вашей сімї и желаю здоровья Вам и Вашей семе. Ждем ответа с нетерпением...”

8.V.1954 р. Лист від О.Т. Семик.

“Привет з України... Сообщаем вам, что ми посылку получили, за что очень и очень благодарны Вам и Ваше беспокойство к нам. Ми когда получили, так сразу же сели пить чай, в нас тут плохо нащот сахара. Ми жили без молока только чаем-кофеем... Я сейчас имею много время, читаю много книг... Люди работают в колхозе крепко, некто не мрет и не женятся. Леонид Николаевич. Я вас попрошу, если это будет возможно, узнайте нащот костюма для меня, можно ли купить и не очень дорогой, от 300 до 400 не више, или набрать на костюм, что б не дороже как по 70 руб. метр... если это можно будет, тогда я вишлю деньги. Я Вам и не писала, но нет возможности достать тут ни в городе, даже в Харькове не можем достать костюм...”.

1954 р. Лист від селянки Н.В. Артюшенко.

“Ваше письмо и посылку одержала давненько, за що щиро дякую... пока не зготовила Вам посылочку, пробачте, що таку бідну. Бо кабана вигодувати доброго нічем було... ми живем по-старому; працюю на фермі заробила за рік 532 трудодні, на як получила тильки по 0,900 гр хліба та по 85 коп., ну дали мені теля як дотаткову оплату, ну їсти є що хоч поганеньке салце, м'ясе та доїться й корова так, що як би ще хоч, так і жити й надалі то нічого”.

24.VII.1954 р. Лист від Г.Шаповала.

“...Люди очень волнуются, работа в поле ишла ньплохо, но все впустую. Например, сахарну свеклу сеяли два раза, и все же нет совершенно по всему округу, эта стигия заняла несколько областей... Цены на продукты повысились, особенно на зерно, на рынку пуд пшеницы 50-60 р., ржи 40-45 р., кукуруза, ячмень также, сало свиное 25–30 р, масло корови 30 р., подсолнечное 15-18 р, яьчки от 6 р и больше...”.

26.XI.1954 р. Лист від селянина В.Г. Біленка.

“...Немного о себе. Живу там же и работаю там же. Сейчас у нас наступило трудное время. Основная задача – перезимовать животных, а кормов нету, люди отказываются работать возле скота. Вот мы тем и занимаемся, что упрашиваем людей. Да и с хлебом плоховато. На трудодень получили мало, и то больше кукурузу да просо. Но как

нибудь переживем этот несчастливый год, а в будущем году должно быть дела поправятся. Озимь хорошая, такой еще не было в послевоенные годы. Посеяно много, так что будет и государству и нам...”<sup>30</sup>.

Знайомство з опублікованими листами наводить на думку, що цей різновид наративних джерел недостатньо опрацьований сучасними істориками, потребує збереження та залучення до наукових праць.

Науково-популярне дослідження В.К. Шахбазової не претендує на узагальнюючу науковість, звісно, що у прискіпливого читача можуть виникнути питання щодо уточнення окремих дат, фактів чи наукової термінології, однак наявні недоліки цілком компенсуються вмінням систематизувати та аналізувати джерела, опрацьовувати широке коло наукової літератури, нарешті, небайдужістю до історії своєї сім’ї та любов’ю до свого роду.

Коріння роду – це коріння народу. На жаль, але ми у більшості своїй не знаємо свого коріння, не знаємо історії свого краю, свого села чи міста. У ХХ ст. відбулись докорінні соціально-політичні зміни, пам’ять про своїх предків, давні шляхетські та козацькі традиції відійшли у минуле, бо втратили свою споконвічну основу – земельну власність. На сьогодні вже не кожний знає ім’я свого прадіда, майже ніхто – пращура. Цікаво, що під час проведення Генерального (або Румянцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 рр. московські ревізори відзначали, що пам’ять про своїх предків (а від того, між іншим, часто-густо залежало право на володіння землею) не сягала далі трьох поколінь. А на зламі XVIII-XIX ст. чимало претендентів на російське дворянство (іноді й давніх шляхетських чи козацьких родів) зазначали у документах: “происхождение предков моих покрыто неизвестностью”. Згадаємо наведений лист Л.М. Хорошкевича: “...Згадуйте Україну, что живе как дитина могутна, велика, та не дуже розумна...”.

Набагато далі просунувся постійно обновлюваний сайт дослідниці (<http://hohochkiewich.narod.ru/index.html>), що став помітним ресурсом російського генеалогічного інтернет-простору. На “сімейному” сайті Хорошкевичів-Великолепових-Шахбазових відображені подальші наукові пошуки історика. Як зазначає В.Шахбазова, життєвий шлях представників роду – людей різного походження та національностей, різного світобачення, релігій та політичних переконань – це шлях родини, родини, що попри все зберігає дружні взаємини та взаємоповагу один до одного. Це прекрасний приклад толерантності та взаємоповаги, якостей, яких, на думку дослідниці, почасти не вистачає Росії (додамо від себе – й Україні) початку ХХІ ст.

1. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода XVI – XX вв. / Составитель В.К. Шахбазова. – М. : “Древлехранилище”, 2008. – С. 11-12.

2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.2. – Ч. 3-6. Приложения. – СПб. : С.-Петербургская губернская типография, 1902. – С. 371-372.

3. Кондратьев І.В. Нащадки любецької шляхти – претенденти на російське дворянство (кінець XVIII-XIX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 14. – Серія “Історичні науки”. – № 1. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – С.36-40.

4. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода... – С. 15-17.

5. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. – Чернигов: Земская типография, 1874. – С.217 (у дослідженні Філарета дата угоди помилково зазначена як 1571 р. – **І.К.**); Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – С. 45; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете. – М. : Университетская типография, 1871. – С.145.

6. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... – С. 146.

7. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи... – С. 145; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... – С.147-148.
8. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących // Jablonowski A. Lustracye Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa : Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – S. 86-88, 90-91, 122-123.
9. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... – С.151.
10. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 202, 207-208.
11. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф.1343. Оп.30. Ч.2. Спр.3397. Арк.7.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф.133. Оп.1. Спр.16. Арк.3-4, 57.
13. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, Ф.57. Оп.1. Спр.6. Арк. 902 – 902 зв.
14. Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського. Ал.330. Арк.57.
15. ДАЧО. Ф.133. Оп.1. Спр.23. Арк.301 зв.
16. ДАЧО. Ф.86. Оп.1. Спр.28. Арк.278.
17. Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668) / И.М. Каманин // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 26; Акты об украинной администрации / Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч. VIII. – Т. V. – С.228.
18. У тексті документу перекручено на “Дулковичі”, але це очевидна помилка переписувача.
19. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących ... – S.196.
20. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке / Г.А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 883. – С.2
21. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода... – С. 19-23.
22. Там само. – С. 24-25.
23. Там само. – С. 27-42.
24. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. (Е-К). – К.: Типография тов-ва Г.Л. Фронцкевича и К<sup>о</sup>, 1910. – С.74.
25. «Смеялось время над людьми, Упорно люди храм взводили»: Сборник материалов по истории украинско-русского рода... – С. 70-80, 91.
26. Там само. – С.8, 323.
27. Там само. – С.115, 116.
28. Там само. – С.323.
29. Там само. – С.255.
30. Там само. – С.255-274.

**Ігор КОНДРАТЬЄВ**